

Niksar Ulu Camii Üzerine Bir Değerlendirme*

Ayşe Denkhalbant**

Öz

Danışmendli devrinde önemli bir merkez olan Niksar'da yer alan Ulu Camii'nin kimin tarafından yaptırıldığı, inşa tarihi ve mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Genellikle araştırmacılar tarafından Danışmendliler'e mal edilen yapının, bu dönemde inşa edildikten sonra Selçuklu döneminde onarım geçirdiği kabul edilmiş olmakla birlikte bazı araştırmacılar tarafından da tamamıyla Selçuklu döneminde inşa edildiği öne sürülerek taşıdığı mimarî özelliklerle yapı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada farklı görüşlerin yer aldığı kaynaklar ile özellikle yapının geçirdiği onarımlar göz önünde bulundurulmuş, bugün yapıda gözlenen mimarî ve süsleme özellikleri yeniden değerlendirilerek yapının banisi ve inşa tarihi hakkında bir değerlendirilme yapılmaya çalışılmıştır. Böylece, Niksar Ulu Camii'nin XII. yüzyılda inşa edilmiş bir Danışmendli yapısı olmasından ziyade, XIII. yüzyılda inşa edilmiş bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapının banisi olarak ise Tokat Gök Medrese ve Niksar Çöreği Büyük Tekkesi'nin de banisi olduğu kabul edilen Muineddin Süleyman Pervane'nin Tokat ve Niksar'da etkin olduğu dönemde, bu yapıyı da inşa ettirmiş olması ihtimali kuvvetlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Niksar, Niksar Ulu Camii, Danışmendliler

A Study on Niksar Ulu Mosque

Abstract

There is no exact information regarding the patron, the architecture and the date of construction of the Ulu Camii located in Niksar, a significant center of the Danismend era. Researchers mainly attribute the construction of this building to the Danismends. It is also accepted that it had gone through renovation under the Seljuk period. However, other scholars assert that it was built in its entirety in the Seljuk period and endeavor to explain its architectural qualities through this prism. This study, discusses the different views and especially the renovations made on the building. Architectural and decorative qualities still observed today are re-evaluated and finally, the patron and the construction date of the building are discussed. It seems that evidence shows that the Niksar Ulu Camii is a structure built in the XIII. Century, rather than a Danismend structure built in the XII. Century. As for the patron of the building, there is now stronger indications that it was Muineddin Süleyman Pervane –accepted also as the patron of the Tokat Gök Medrese and the Niksar Çöreği Büyük Tekkesi– who most likely patronized the construction of this building, while he was active in Tokat and Niksar.

Key Words: Niksar, Niksar Ulu Camii (Grand Mosque), Danışmendi Period

* Niksar Belediye Başkanlığı'nın 22 Mart 2012 'de Niksar'da düzenlediği "Niksar Tarihi, Su Kültürü ve Teknolojileri Çalıştayı" nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Öğr.Gör.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı; aysednb@yahoo.com.

Tarihçesi

Niksar Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan ve Niksar'ın önemli tarihi yapılarından biri olan Ulu Camii'nin kimin tarafından yaptırıldığı ve inşa tarihi, ayrıca mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Çeşitli kaynaklarda Danişmendli dönemine tarihlenmiş ve banisi olarak Çepnizâde *Hasan Bey*'in adı verilmiştir. Bunun yanı sıra Danişmendli döneminde inşa edildikten sonra Selçuklu döneminde onarım geçirdiği ya da tamamıyla Selçuklu döneminde inşa edildiği öne sürülerek yapının bu döneme ait taşıdığı mimarî özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Yapı, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde *Melik Gazi Camisi* adıyla anılmaktadır (Evliya Çelebi 1970: 193). A. Gabriel, yapının H. 540 (M. 1146) tarihinde Çepnizâde *Hasan Bey* tarafından yaptırıldığını belirtmektedir (Gabriel 1934: 122). M. Gültekin, yapının inşa tarihiyle ilgili bir iz olmadığını söylerken Gabriel'in tarihini tekrarlamakta, ayrıca yapının mimarî özelliklerine bakılarak Danişmendli dönemine ait olması gerektiğine değinmektedir (Gültekin 1968: 22). T. Cantay, yapının genel bir inanişla H. 540 (M. 1145/46) yıllarına tarihlendiğini, bu durumda *Nizameddin Yağlıbasan*'ın hükümdarlık yıllarında (M. 1142-1164) inşa edilmiş olması gerektiğini söylemekte, mahalli geleneğe göre de Çepnizâde *Hasan Bey* tarafından yaptırılmış olduğunu belirtmektedir (Cantay 1976: 31). Cantay, daha sonraki yıllarda yaptığı çalışmasında Niksar'da Danişmendli döneminden bir caminin bulunması gerektiğini kabul etmekle birlikte, günümüzdeki yapının bazı mimarî ve süsleme özelliklerini, ayrıca tarihî olayları da göz önüne alarak, yapının günümüzdeki haliyle 18. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmenin mümkün olabileceği üzerinde durmaktadır (Cantay 1980: 363-364). H. Çal daha önceki bilgileri de değerlendirmiş ancak daha çok Cantay'ın son çalışması üzerinde durmuştur. Buradaki bazı görüşlere katılmış, bazılarını ise eleştirerek yapının Danişmendli dönemine ait olmakla birlikte 18. yüzyılda geçirdiği büyük bir onarım sonucunda bugünkü halini almış olduğu sonucuna varmıştır (Çal 1989: 15-19). K. Şahin, vakıf kayıtlarında *Danişmend Ahmed Gazi* adına düzenlenmiş bir vakfiyede *Bey Camii* olarak geçen yapının Ulu Camii olduğunun tahmin edildiğini, aynı caminin tapu tahrir defterleri ve vakıf kayıtlarında da *Cami-i Kebir* ve *Beyzade Hasan Bey Camii* olarak geçtiğini belirtmiştir (Şahin 1999: 103, dip-

not [dp.] 472-474). Camii, bunlardan başka benzer bilgilerle çeşitli kaynaklarda da incelenmiştir.¹

Mimarî ve Süslemesi

Ulu Camii, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Yapının doğu cephesi kuzeybatıya doğru kırılma yaparak kuzey duvarı ile birleşmektedir. Mihraba dik beş nefli yapının orta nefi diğerlerinden biraz daha geniş ve yüksektir. Caminin mihrap önü mekânı ve orta nefte kuzeyden itibaren üçüncü birimi kubbe, diğer birimleri ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar, kare kesitli 24 ayakla taşınan sivri kemerlere oturmaktadır. Duvarlar moloz taş ile örülmüş olup köşe bağlantılarında yer yer kesme taş görülmektedir. Yapının dış cephelerinde düzensiz aralıklarla payandalar vardır. Mihrap cephesinde çift sıralı, diğer cephelerde ise tek sıralı pencereler yer almıştır. Üstü ahşap çatıyla örtülü son cemaat yerine sahip olan caminin mi-naresi batı, taçkapısı ise kuzey cephesindedir. Günümüzde yol seviyesinden aşağıda kalan yapının bahçesine basamaklarla ulaşılmaktadır. Mihrap önü kubbesi dışarıdan bir kasnak ve külahla algılanan yapının üzeri kiremit çatıyla örtülüdür (Resim 1-Şekil 1).

Yapının kuzey cephesinde altı ahşap sütunun taşıdığı ahşap sundurma ile örtülü son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinde eksenden sağa kaydırılmış olan taçkapının iki yanı zemini yükseltilmiş sekiler şeklinde düzenlenmiştir. Burada sade yuvarlak kemerli birer mihrabiye yer almış olup sol tarafta ayrıca hafif sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin iki yanı duvarla kapatılmış olup sadece batı yönde sivri kemerli bir pencere mevcuttur (Resim 2).

Eksende olmayan taçkapı, sade bir görünüme sahip yapının en süslemeli bölümlerinden biridir.

1 A. Karahan, Bütün Yönleriyle Niksar, Niksar 1974, s.39-40; B. Kaçar, "Danişmend Döneminde Kültür ve Sanat", *Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri 8 Haziran 1996*, Niksar 1996, s.31-32; N. Seçgin, *Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk ve İslam Sanatları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 85; H. Eker, N. Güneş, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar 2002, s.224-225; R.H. Ilıcalı, *Anadolu Türk Sanatında Danişmendli Eserlerinin Yeri ve Önemi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999, s.38-45; S. Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001, s.280-284.

Taçkapının dıştaki bordüründe altı köşeli küçük yıldızların uçlarından devam ederek çokgenler meydana gelmekte ve daha büyük altıgenlerin çevrelediği bu kompozisyon küçük altıgenlerle birbirine bağlanmaktadır. Bu bordür üzerinde eski resimlerde görülen ve boya ile yazılmış kitabede, H. 1317 (M. 1899/1900) tarihi verilmiştir (Resim 6).² İkinci bordürde uçları sivri sonlanan gamalı haçların kaydırmalı olarak iç içe yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bir kompozisyon yer almaktadır. Bundan sonra hafif şevli ve kapıda yüzeysel bir kademelenmeye geçişi sağlayan ince bordür üzerinde iç içe geçmiş basık altıgenlerden oluşan dörtlü düğüm dizisi görülmektedir. Giriş açıklığı üzerinde yer alan kemer, geçmeli taşlardan oluşmaktadır. Kapının iki yanında kemer başlangıçlarının hemen altında çıkma yapacak şekilde stilize çiçek motifli silmeler vardır. Kemer köşeliklerinde on iki kollu yıldızdan gelişen rozetler bulunmaktadır. Kapının üzerinde yer alan kitabelik dilimli bursa kemerli niş içindedir. Yapının döneminden kalan bir kitabe bulunmamakla birlikte yine eski resimlerde, Osmanlı döneminde boya ile Kur'an-ı Kerim'in 4. Suresi 103. ayetinin son bölümünün yazıldığı ve Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasının bulunduğu görülmektedir (Cantay 1980: 367) (Resim 3, Resim 5, Resim 7). Günümüzde bu yazılar ve tuğra tespit edilememektedir. Kitabe bölümünü üç yönden altı kollu yıldızlardan oluşan bir bordür çevrelemekte, kitabeliğin köşeliklerinde ise uçları küçük rumî ve palmetlerle sonlanan kıvrık dallar yer almaktadır. Taçkapının hem taş süslemeli hem de sade kesme taş örgülü bölümlerinde onarım yapılarak yıpranmış taşların değiştirilmiş olduğu fark edilmektedir (Resim 4).

Yapının batı cephesi güney ve doğu cepheleri gibi moloz taş örgülüdür (Resim 8-9). Bu cephede, geneli dikdörtgen prizma şeklinde olmak üzere değişik genişlik ve büyüklükte moloz taş örgülü beş adet payanda; payandalar arasında da üst seviyede altı küçük dikdörtgen pencere yer almaktadır. Yapının 19. yüzyıldaki onarımda yeniden inşa edildiği düşünülen minaresi de bu cephededir (Resim 8). Bir cephesinden yapıya bitişik olan minare, alçak kare platform üzerinde yapının yüksekli-

ğince kesme taştan sekizgen bir kaideye sahiptir. Kaidenin yüzeyleri, kademeli kemerlerle sonlanan yüzeysel nişlerle hareketlendirilmiştir. Minarenin sekizgen bir pabuçlukla geçilen silindirik gövdesi tuğladan, şerefesi ise sade ve kesme taştan olup minare bir külahla sonlanmaktadır. Evliya Çelebi camiyle ilgili çok fazla mimarî detay vermezken yalnızca dünyada benzeri bulunmayan ince, uzun bir tuğla minaresinin bulunduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi 1970: 193). Bu cephede ayrıca minarenin hemen yanında dört basamakla ulaşılan kesme taştan yuvarlak kemerli küçük bir kapı bulunmaktadır (Resim 9).

Güney cephede mihrap, yapının yüksekliğince ve geniş, dikdörtgen bir çıkma halinde dıştan da algılanmaktadır (Resim 10). Mihrap çıkmasının iki yanında dikdörtgen prizma şeklinde moloz taş örgülü iki payanda, cephenin batı köşesinde de daire şeklinde oldukça geniş bir payanda daha yer almaktadır. Bu cephedeki pencereler payandaların her iki yanında, altı üstlü iki sıra olmak üzere sekiz tanedir. Alt sıradaki pencereler sivri kemerli, üst sıra pencereler ise küçük dikdörtgen açıklıklıdır. Mihrap önündeki kubbe, dıştan on iki kenarlı tuğla örgülü bir kasağa sahip olup günümüzde kurşun bir külahla örtülüdür.

Yapının doğu cephesi, diğer cephelere göre yarısına kadar toprağa gömülüdür (Resim 11). Bu cephede de moloz taş örgülü ve dikdörtgen prizma şeklinde altı adet payanda, aralarında da tek sıra ve dikdörtgen açıklıklı altı adet pencere yer almaktadır. Cephe, kuzeybatıya doğru kırılma yaparak kuzey duvarı ile birleşmektedir.

Dikdörtgen planlı yapı, içte mihraba dik beş nefli düzenlemiştir (Resim 12). Taçkapı sağdan ikinci nefe açılmakta olup hemen hemen orta aksa denk gelen üçüncü nef ise diğerlerinden biraz daha geniş ve yüksektir. Kesme taştan inşa edilmiş 24 tane kare kesitli ayağın taşıdığı yine kesme taştan sivri kemerler, mihrap önündeki kubbe (Resim 14), kuzeyden itibaren 3. birimin üzerindeki kubbe ve diğer birimlerin üzerini örten çapraz tonozları taşımaktadır (Resim 13). Eski resimlerinde geç dönem kalem işleriyle süslenmiş olduğu anlaşılan yapının içi bugün kemerler, ayaklar ve mihrap haricinde sıvalı ve beyaz boyalıdır. Kalem işleri mihrap eksenindeki ikinci kubbede, pandantiflerinde ve taş ayakların bazılarında görülmektedir (Resim 15). Restorasyon sırasında elden geçtiği anlaşılan

2 T. Cantay, "Niksar Ulu Camii", *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı*, Ankara 1980, s.367'de kitabenin tarihinin en dıştaki bordürün üzerinde verildiği, bordür üzerinde yer alan yazıların ve kitabelik içindeki yazıların hatlarının aynı elden çıktığı belirtilmektedir.

bu süslemelerde kubbe göbeğinde yazı, etrafında akant yaprakları ve çiçekli taç düzenlemelerinden oluşan bitkisel süsleme, kubbe eteğinde ve kubbe kasnağındaki pencere kenarlarında basit geometrik süslemeler, pendantsiflerde ise çiçeklerden oluşan bitkisel düzenlemeler yer almıştır. Bugün altında müezzin mahfili bulunan bu kubbenin, zamanında altında bir havuz bulunan aydınlık feneri şeklinde düzenlenmiş olduğunu, yapının geçirdiği onarımlar sonucunda da üstü örtülerek kubbeli forma dönüştürüldüğünü düşünmek mümkündür. T. Cantay, bu alanın yapının ilk inşa döneminde hünkâr mahfili olarak yapıldığını ve taçkapının sağa kaydırılmasının sebebinin de bu düzenleme olduğunu ileri sürmekte, ayrıca kubbenin altında 19. yüzyılda yine bir hünkâr mahfili yapıldığını belirtmektedir (Cantay 1980: 366).

Caminin iç mekânında, batı cephesinde, minareye ulaşımı sağlayan bir kapı ve merdivenler bulunmaktadır. Ayrıca içte, doğu ve batı cephelerde kemerlerin başlangıç seviyesinde bazı taş konsollar dikkati çekmektedir. Günümüzde işlevsiz konumdaki taş konsolların özgün fonksiyonları hakkında bir bilgi yoktur.

Yapının taçkapıyla birlikte en süslemeli yerlerinden birini oluşturan mihrap iki renkli kesme taşla inşa edilmiş olup dört bordürle çevrelenmiştir (Resim 16). En dıştaki bordürde, bir sıra on iki kollu yıldızdan gelişen geometrik motif, bir sıra da bu motifin iki yarım parçasının düğümlenmesiyle meydana gelen geometrik düzenleme vardır. İkinci bordür üzerinde on iki kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme belirgin bir altıgen oluşturmakta, bir sıra bütün, bir sıra da iki yarım motifin yan yana kullanılmasıyla elde edilen geometrik düzenleme yer almaktadır (Resim 18). Bu bordürün hemen üzerinde İhlas Suresi yazılıdır. Üçüncü bordürde, altı kollu yıldızdan gelişen kompozisyonun devam eden kolları basık dikdörtgenler meydana getirmiş, bu motifler aralarda basık karelerle birbirine bağlanmıştır. Hafif şevli bir yüzey üzerinde yer alan ikili örgü motifli dar bordürle aynı zamanda mihraba doğru bir kademelenme oluşmuştur. Beş sıralı mukarnaslı kavsaraya sahip olan mihrap nişinin iki köşesinde geçme motifli sütunçeler ve üzerinde de iki katlı sütunçe başlıkları yer almaktadır (Resim 17, Resim 19). Sütunçe başlıklarında yer alan derin yivli kıvrık dallar, küçük rumiler ve palmetlerle sonlanmaktadır. Mihrabın köşeliklerinde kırık hatlı geçmelerden oluşan geometrik bir kompozisyon

görülmektedir. Mihrap nişinin içi on kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme ile kaplanmış olup burada dilimli kemerli ve istiridye kavsaralı ikinci bir niş daha bulunmaktadır (Resim 20).

Geçirdiği Onarımlar

Yapıda yüzyıllar içinde oldukça fazla mimarî değişiklik meydana gelmiştir. Yazılı kaynak ve fotoğraflardan izleyebildiğimiz kadarıyla bu değişiklikler muhtemelen Niksar'ın depremlerden oldukça fazla etkilenmesinden dolayıdır. 1939 Erzincan depreminde yapı çok büyük zarar görmüştür.

Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu ve Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün arşivindeki belgelere göre yapıda 1960-1969'lu yıllar arasında, ayrıca 1993-2003 yılları arasında çeşitli tespitler ve onarımlar yapılmıştır. Özellikle 1968 ve 1969 yıllarındaki tespitler, fotoğraflarla da izlenebilmektedir. Muhtemelen yapının 1939 depreminden sonraki halini yansıtan bu durum için, Yılmaz Önge imzalı bazı raporlar verilmiştir. Bu raporlarda; yapının taçkapısı ve ön cephe ile bunun arkasındaki ilk tonoz sırasının takviye edilerek restorasyona hazırlanması gerektiği; tehlikeli durumdaki taçkapının numaralanıp sökülerek yeniden monte edilmesi ve eksiklerinin tamamlanması; cami içinde ve dışında kazı yapılarak gereken kotların tespit edilmesi; çatlamış tonozların dikilmesi; şakülden kaymış moloz taş duvarların (yıkılarak) yeniden örülmesi; yıkılmış olan tonozların tamamlanması; çökmesi muhtemel kubbenin takviye edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Taçkapının sol tarafındaki mihrap da 1968 yılındaki çalışmalarda ortaya çıkarılmış ve son cemaat yerinin yeniden inşasına karar verilmiştir. 1993-2003 yılları arasındaki belgeler çeşitli kamulaştırma, çevre düzenlemesi, yapının çatısında yapılan onarım ve zemininde yapılan kaplama çalışmalarıyla ilgilidir. 1998 tarihli bir raporda ise caminin dış duvarlarını çevreleyen payandaların orijinal (yapıyla çağdaş) olup olmadığının anlaşılamadığı belirtilmektedir.³

Yukarıdaki raporlarda bahsedilen çalışmalarla ilgili tespit edebildiğimiz fotoğraflar 1960'lı yıllara ait olup, 1970'li yılların sonlarına doğru olan fotoğraflarda, camide yapılan restorasyonlar sonucunda biraz daha iyi konumda olduğu görülmektedir.

3 Niksar Belediyesi Arşivi'ni bizimle paylaşarak Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu ve Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün belgelerinden faydalanmamızı sağlayan Hüseyin Şahin'e teşekkür ederiz.

1968’li yıllardaki fotoğraflarda özellikle yapının giriş cephesindeki farklılıklar dikkati çekmektedir. Günümüzde var olan sundurma bu dönemde yoktur. Yapı, önündeki toprak yığnında adeta gömülmüş durumda olup taçkapının dıştan ahşap kalaslarla desteklendiği görülmektedir. Cephenin sağ tarafındaki mihrap görülürken, sol taraf hem toprak altında olduğundan hem de bu duvara bitişen başka duvarlar bulunduğundan bu yöndeki mihrap görülememektedir. Mihrap, aynı yıllarda bu bölümde yapılan kazı sonucunda ortaya çıkarılmıştır (Resim 21).

Başka bir fotoğrafta ise taçkapıda yapılacak çalışmalar için, değiştirilmesi amacıyla yıpranmış taşların numaralandığı dikkati çekmektedir (Resim 22).

Yapının batı cephesine ait fotoğraflarda, dış cephesinin de oldukça harap olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu cephede özellikle payandalar da dikkati çekmektedir. Daha sonraki yıllarda çeşitli raporlarla payandaların orijinal (yapının ilk dönemiyle çağdaş) olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapının geçirdiği onarımlar sonucunda taşlar arasındaki derzlerin yeniden yapılmasıyla duvarlar ile payandalar arasındaki dilatasyonlar anlaşılabilir duruma gelmiştir. Ancak erken tarihli bu fotoğraflarda payandalarla beden duvarları arasındaki dilatasyon açıkça belli olmakta, bu da payandaların sonraki onarımlarda eklendiğine işaret etmektedir. Özellikle batı cephesindeki ilk payandanın altında kalmış olan pencere, payandanın statik durum gereğince sonradan inşa edilmesiyle yarı kapatılmış halde görülmektedir. Kesme taştan kaide üzerinde tuğla gövdeye sahip minarenin yıkık olduğunu da bu fotoğraftan tespit etmekteyiz (Resim 23-25).

Yapının güney (mihrap) cephesine ait ve onarımların başladığı yıllarda çekilmiş bir fotoğrafta pencere düzenleri dikkati çekmektedir. Yapının orijinalinde, muhtemelen mihrap önü kubbesinde yer alan pencereler, aynı akstaki aydınlık feneri (günümüzde kubbeyle örtülü) ve beden duvarlarının üst seviyelerindeki mazgal açıklıklarla ışık aldığı düşünülebilir. Ancak günümüzdeki pencere düzeni batı ve doğu cephelerde tek sıra, mihrap cephesinde ise iki sıralı düzendedir. Payandaların yerleştirilişi de göz önüne alındığında pencerelerin sonraki onarımlarda bazılarının büyütülerek, bazılarının da yeni açılarak bugünkü görünümünü kazandıklarını düşünebiliriz. Özellikle alt sıra pencereler kesme taştan hafif sivri kemerli formlarıyla

Osmanlı döneminde yapılmış bir onarıma işaret etmektedir. Son cemaat yerinin batı yönündeki pencere açıklığı ve yine batı cephede minarenin hemen yanında yer alan kapı açıklığının da bu sonraki onarımın izleri olması muhtemeldir. Batı cephesindeki minarenin kaidesindeki özellikler geç dönem onarıma işaret etmekte olup, bütün bu onarımların da taçkapıda Sultan II. Abdülhamid’in tuğrası ve 1317 (M.1899-1900) tarihinin verildiği kitabeye bağlı olarak 20. yüzyılın başında yapılmış olduklarını ileri sürebiliriz. Çokgen formlu mihrap önü kubbesinin de dıştan örülerek dairesel bir forma getirildiği, ancak dökülen sıvalardan içteki tuğla örgülü çokgen kasnağın görüldüğü fark edilmektedir (Resim 26).

1970’li yılların sonuna ait bir fotoğrafta, minarenin tamamlanmış olduğu, ayrıca mihrap önü kubbesinin çokgen formunu belirtecek şekilde tuğla örgüsüyle anarıldığı ve bir külahla kapatıldığı görülmektedir (Resim 27).

Yine yukarıda bahsedilen raporlarda verilen bilgilerle ilgili bazı fotoğraflarda da çatlamış -yıkılmış tonozlar ve kemerler, yine yer yer yıkılmış ve çatlamış duvarlarla yapının oldukça harap halde olduğu görülmektedir (Resim 28). Bu durumundan sonra yapı kapsamlı bir şekilde ele alınmış, tonozlar, kemerler ve duvarlar onarılarak ayağa kaldırılmıştır. Bu fotoğraflardan yapının kemerleri, ayakları ve kubbeleri içindeki sade bitkisel düzenlemeli kalem işleri de fark edilmekte olup bunların da 20. yüzyılın başındaki Osmanlı onarımında yapıldığını öne sürmek mümkündür (Resim 30). Bu süslemelerden yalnızca orta nefin kuzeyden 3. biriminin kubbesindekiler ve bazı ayaklar üzerindeki izler korunmuş, duvarlar ve tonozlar sıva üzerine beyaz boyayla sade bırakılmıştır.

Tarihi Üzerine

Niksar Ulu Camii’nin Danişmendliler döneminde, 540 (1145)’de inşa edildiği bazı nedenlerden ötürü ileri sürülmektedir. Öncelikle, Niksar’ın Türkler tarafından ilk fethedildiğinde kaledeki bir kilisenin mescide çevrilmiş olması muhtemeldir. T. Baykara, kale alanının büyüklüğünden ötürü burada birkaç mescid kullanılmış olabileceğini ve kalede Danişmendli döneminden bir mescid bulunduğunu söylemektedir. Baykara, kaleye girişin tam karşısında yer alan Ulu Cami’nin 12. yüzyılda Danişmendliler döneminde yapıldığı kabul edildiğinde, caminin etrafının da Türk mahalleleri ile çevrili olması ge-

rektiğini düşünmektedir. Buna göre sur dışında da iskânın başlaması, Bizanslıların 1139-1140'deki saldırılarının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonradır. Baykara'ya göre sur dışına yayılan halkın kale dışında da cami ihtiyacının karşılanması amacıyla 1140'lardan sonra Ulu Cami inşa edilmiş olabilir (Baykara 1983: 192-193).

Yukarıda da belirtildiği gibi Bizans İmparatoru İoannes, Niksar'ı uzun bir zaman kuşatmasına rağmen, Danişmendli-Selçuklu ittifakı karşısında başarısız olarak 1141'de İstanbul'a geri dönmüştür. Ancak Danişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in 1143 yılında ölümü üzerine oğulları arasında taht kavgası çıkmış, Danişmendlilerin Anadolu'daki siyasî gücü zayıflayarak, üstünlük Anadolu Selçuklu Devleti'ne geçmiştir. Danişmendlilerin üç kola ayrılmasıyla sonuçlanan bu durum karşısında mücadeleler devam etmiş, 1175'te Sivas, Niksar, Tokat ve diğer Danişmendli bölgeleri Sultan II. Kılıçarslan tarafından ele geçirilmiştir (Keleş 1996: 83-85).

Niksar Ulu Camii'nin, Danişmendli dönemine (Nizameddin Yağıbasan'ın hükümdarlık yıllarına) ait olduğu düşünüldüğünde, 1140-1175 yılları arasındaki bu karışık dönemde ve sur dışında inşa edildiğini kabul etmek gerekmektedir. Kaynak gösterilmeden Yağıbasan tarafından Danişmend Gazi için inşa ettirildiği düşünülen Danişmend Gazi Türbesi ve Zaviyesi'nin de şehir dışında yer alması, bazı araştırmacılara Ulu Cami'nin de bu dönemde sur dışında inşa edilmiş olduğunu gösteren bir işaret sayılmaktadır.

Niksar Ulu Camii'nin Çepnizâde Hasan Bey tarafından yaptırıldığına dair genel bir bilgi de çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Camii, Çepnizâde Hasan Bey adıyla anılan mahallede yer almakta olup bu şahsın Danişmendli döneminden Çepni Beyzade Hasan Bey olduğu ileri sürülmektedir.⁴ F. Sümer'e göre, Danişmendlilerin ağırlıklı nüfusunu büyük ihtimalle Çepniler oluşturmaktaydı. Sümer, Niksar Ulu Camii'nin Çepnizâde Hasan Bey tarafından yaptırıldığını söylerken, 1455 yıllarına ait vakıflar tahrir defterine göre Anadolu'nun kuzeyinde, Ordu ve çevresinde Çepnilere ait dört yer ismi bulunduğunu belirtir (Sümer 1991: 48, dp.16). H.Bostan, Anadolu'da Moğol baskısı kalktıktan sonra Niksar

ve çevresinde Çepni boyundan oldukları kuvvetle muhtemel Taceddin Bey'in hükümdarlığını yaptığı Taceddinoğulları Beyliği'nin kurulduğunu belirtmektedir (Bostan 2000: 188). Buradaki bilgilere göre Niksar ve çevresinde devam eden gelenekle Çepni-Çepnizâde isminin sonraki dönemlerde de kullanılmış olduğunu düşünebiliriz. Bu durumda caminin Çepnizâde Hasan Bey tarafından yaptırılmış olması ihtimalinin yanı sıra, ismin daha sonraki yıllardaki bir onarımdan kalmış olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Yukarıda değinilen mimarî ve süsleme özellikleri göz önüne alınarak, yapının tarihlendirilmesi konusunda bazı görüşler ileri sürülecektir.

Bu konuda öncelikle, T. Cantay'ın 1980 tarihli makalesindeki bilgileri değerlendirmek gerekmektedir. Cantay, Niksar'da Danişmendli döneminden bir ulu cami bulunması gerektiğini kabul etmekle birlikte, yaptığı incelemeler sonucunda yapının Danişmendli dönemine ait olmadığını, ancak tek bir inşa döneminin eseri olduğu üzerinde durmaktadır. Buna göre yapının planı, duvar örgüsü, yapıyı dışarıdan çevreleyen payandalar yapının tek seferde inşa edildiğini göstermekte, taş süslemeli taçkapı ve mihrap da yapının tek inşa dönemi geçirdiği görüşünü desteklemektedir. Cantay'a göre yapının planı ve üst örtüsü gibi mimarî unsurlar sadece Danişmendli döneminde değil, 13. yüzyılda da görülebilecek özelliklerdir. Niksar'ın deprem kuşağı üzerinde bulunmasından dolayı büyük depremler geçirdiği, özellikle 1236, 1251, 1254 ve 1268 yıllarında meydana gelen depremlerden de son ikisinin bu bölge için çok yıkıcı olduğunun üzerinde duran Cantay, muhtemelen bu depremlerden birinde yıkılmış olan Danişmendli dönemi camisinin yerine şimdiki caminin inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir. Böylece taçkapı ve mihraptaki süsleme özellikleriyle yapıyı 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen Cantay, yapının banisi olarak da Muineddin Süleyman Pervane üzerinde durmaktadır (Cantay, 1980: 363-364).⁵

Çeşitli kaynaklarda, Niksar'ın 13. yüzyılda, Danişmendli dönemindeki eski önemini tekrar kazandığı bilgisi yer almaktadır. T. Baykara'ya göre, 13. yüz-

4 K. Şahin, *Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178) Tıp Medreseleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Niksar 1999, s.103, dp.475'te Vakıflar Arşivi Şahsiyet Defteri, 3/2, sıra, 2523'e dayanarak söz konusu kişinin Danişmendli döneminde yaşamış olan Çepni Beyzade Hasan Bey olduğunu belirtmektedir.

5 Ayrıca çeşitli kaynaklarda Niksar'ın 1289 yılında geçirdiği büyük bir sel felaketinden de bahsedilmektedir. H. Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı yönetiminde Niksar Şehri (1455-1574)", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.3/3, Ankara 2002, s.1486; H. Bostan, "Niksar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s.119.

yılda Tokat'ın hızlı gelişmesi, Niksar'ı da etkilemiş ve yüzyılın sonlarından itibaren İlhanlı döneminde şehir yeniden canlanmış olmalıdır. İran tarihçisi Kazvini'nin bu dönemde orta büyüklükte bir şehir olarak gösterdiği Niksar'ın vergisi hayli yüksektir. Baykara, 14. yüzyılın başlarında burada sikke kesilmesinin de şehrin parlaklığına işaret olduğunu eklemektedir (Baykara 1983: 191). H. Bostan, yine Kazvini'ye dayanarak benzer bilgileri paylaşırken, Niksar'da çok miktarda bağ ve bahçe bulunduğunu, buralarda bol bol meyve yetiştiğini ve 187 bin dinar vergi gelirinin olduğunu, ayrıca bu dönemde Niksar'ın Anadolu Selçukluları tarafından *darü'l-ikbal* olarak anıldığını belirtmektedir (Bostan 2002: 1486).

Selçuklu Sultanı IV. Kılıç Aslan'ın 1258'de Niksar'da yeniden tahta oturması da, 13. yüzyılda şehrin önem kazanmasının siyasî nedeni olarak görülebilir. Sultan IV. Kılıç Aslan, şehri, bu dönemin önemli siyasî isimlerinden Muineddin Süleyman Pervane'ye ikta olarak vermişti. Cantay'a göre, IV. Kılıç Aslan'ın Muineddin Süleyman Pervane'nin ikamet yeri olan Tokat'ı saltanatının merkezi olarak seçmesi, Niksar'ın Tokat'a yakın olması, ayrıca yine Muineddin Süleyman'ın mülkü olan Şebinkarahisar ve Erzincan yolunun üzerinde olması, Niksar Ulu Camii'nin bu dönemde Muineddin Süleyman Pervane tarafından inşa ettirilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Cantay, Muineddin Süleyman Pervane'nin imar işlerine önem verdiğini belirterek çalışmasında Pervane'nin yaptırmış olduğu yapılara da değinmektedir (Cantay 1980: 364, 368, dp.7).

H.Çal ise çalışmasında Cantay'ın görüşlerinin bazılarına eleştiri getirmektedir. Çal, yapının Danişmendli dönemine ait olması gerektiğini düşünmekte, ancak taçkapı ve mihrabın taş işçiliğinin 13. yüzyıla uygun olduğunu belirtmektedir. Böylece taçkapı ve mihrabın 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde büyük bir onarım sırasında yenilendiğini, taçkapıdaki kemer işçiliğinde ve kitabe boşluğunun yanlarındaki bitki motiflerinin ise, taçkapının Osmanlı dönemindeki bir onarımına işaret ettiğini ileri sürmektedir (Çal 1989: 18-19).

Niksar Ulu Camii, mihraba dik beş nefli bir yapı olup mihrap önünde kubbe bulunmaktadır. Yapının plan tipinden yola çıkarak 12. yüzyıla tarihlenirilmesi yapılmıştır.

12. ve 13. yüzyıllarda inşa edilmiş olan benzer örnekler bakacak olursak; 1150 tarihli Bitlis Ulu Camii, enine dikdörtgen şemada, mihraba paralel üç nefli ve mihrap önü kubbeli planlıdır (Altun 1988: P.131). 1205 tarihli Kayseri Ulu Camii, dikdörtgen şemada, mihraba paralel nefli olup mihrap aksında dikeylik vurgulanmıştır (Altun 1988: P.159). Özgünü 12. yüzyıla ait olan Erzurum Ulu Camii, kareye yakın dikdörtgen planda, mihraba dik yedi neflidir. Ortadaki nef diğerlerinden geniş olup mihrap önü kubbelidir (Altun 1988: P.165). Özgününde mihraba dik beş nefli düzenlenmiş olan ve 1210 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu anlaşılan Kayseri Kölük Camii, mihrap önü kubbesi dışında, aynı aksta ikinci bir kubbeye de sahiptir (Altun 1988: P.157). 1281 tarihli Develi Ulu Camii, kareye yakın dikdörtgen planda ve mihraba dik beş nefli ve mihrap önünde kubbelidir (Altun 1988: P.194-195). Söz konusu mihraba paralel ya da dik ve mihrap önü kubbeli mekânlı plan şeması, erken dönemlerde görülebileceği gibi Develi Ulu Camii örneğinin benzeri olarak 1280'li yıllarda da karşımıza çıkan bir plandır. Bu açıdan bakıldığında yapının yalnızca planına bağlı olarak tarihlendirilme yapılması doğru olmamaktadır.

Bitlis Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii ve Erzurum Kale Mescidi gibi yapılarda da mihrap önü kubbesinin kasnaklı ve külahlı düzeniyle dıştan vurgulandığını görmekteyiz. Bitlis Ulu Camii ve Erzurum Ulu Camii gibi yapılarda iç mekândaki kemer ve ayak düzeni nispeten yüksekken, Develi Ulu Camii örneğinde ise kemer ve ayak düzeninin nispeten basık olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra Niksar Ulu Camii'nin iç mekânındaki yükseklik etkisinin benzeri 1335 tarihli Niğde Sungur Bey Camii'nde de hissedilmektedir.

Niksar Ulu Camii'nin taçkapısı ile mihrabındaki süslemeler arasında benzerlikler bulunmaktadır. Taçkapının ilk bordüründeki yıldız geçme kompozisyonu, mihrabın birinci ve üçüncü bordürlerindeki yıldız geçme kompozisyonlarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca taçkapının ikinci bordüründeki geometrik geçmeli düzendeki süsleme de mihrap nişinin köşeliklerinde yer alan geometrik geçmeli düzendeki süslemeyle benzerlik taşımaktadır. Taçkapıda kitabeliğin köşeliklerindeki kıvrık dal-palmet düzenlemesinin benzeri mihrapta sütunçe başlıklarında da karşımıza çıkmaktadır. Taçkapı ve mihrabın taş işçiliği özellikleri birlikte ele alınmış olduklarına işaret etmektedir.

Muineddin Süleyman Pervane'nin banisi olduğu kabul Tokat Gök Medrese (13. yüzyılın üçüncü çeyreği) ile Niksar Çöreği Büyük Tekkesi'nin (13.-14. yüzyıl) taçkapı süslemeleri, Niksar Ulu Camii'nin taçkapısı ve mihrabındaki süslemelerle benzerlik göstermektedir. Tokat Gök Medrese'nin taçkapı bordürlerindeki yıldız geçmelerden oluşan geometrik düzenleme, Niksar Ulu Camii'nin taçkapı ve mihrabındaki yıldız geçmeli geometrik süslemelere benzemektedir (Resim 31). Ayrıca Niksar Çöreği Büyük Tekkesi'nin taçkapısındaki büyük rozetlerdeki kıvrık dal süslemeleri, Ulu Camii'nin taçkapısındaki kitabeliğin köşeliklerinde yer alan kıvrık dal süslemeleriyle benzerlik göstermektedir. Yine Çöreği Büyük Tekkesi'nin taçkapı bordürlerinde kullanılan palmetli düzenleme, palmet motifleri daha farklı olmakla birlikte caminin mihrabındaki sütunçe başlıklarındaki kıvrık dallı, palmetli düzenlemeyle karşılaştırılabilir (Resim 32-33). Buradaki sütunçe başlıklarının benzerleri 13. yüzyıl yapısı Erzurum Ahmediye Medresesi'ndeki sütunçe başlıklarında da görülmektedir (Resim 34).⁶

Sonuç

Niksar Ulu Camii'nin 12. yüzyılda inşa edilmiş bir Danişmendli yapısı olmasından ziyade, 13. yüzyılda inşa edilmiş bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapının banisi olarak, Tokat Gök Medrese ve Niksar Çöreği Büyük Tekkesi'nin de banisi olduğu kabul edilen Muineddin Süleyman Pervane'nin Tokat ve Niksar'da etkin olduğu dönemde, bu yapıyı da inşa ettirmiş olması ihtimali kuvvetlenmektedir.

Caminin yalnızca plan özellikleri göz önüne alındığında erken döneme tarihlendirilmiş, taçkapısı ve mihrabındaki süslemelerinin 13. yüzyıl özellikleri göstermesi ise genelde yapının bu dönemde geçirdiği bir onarımda taçkapı ve mihrabının yeniden inşa edilmiş olabileceği fikriyle açıklanmıştır. Ancak yapı hakkında yaptığımız mimarî ve süsleme değerlendirmeleri göz önünde bulundurul-

rak, yapının 13. yüzyılda inşa edildiğini, taçkapı ve mihrabın da yapının ilk inşasıyla çağdaş olduğunu düşünmek mümkündür. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğü caminin ekseninde bir hünkâr mahfili bulunduğu ve taçkapının bu nedenle batıya kaydırılmış olduğu fikri, bizce makul görülmemektedir. Orta nefte, kuzeyden üçüncü birimi oluşturan kubbeli alan hünkâr mahfili olduğu şeklinde değerlendirilmiş olsa da, bu dönem yapılarında, yapının tam ortasında yer alan bir hünkâr mahfili örneği bilinmemektedir. Taçkapının eksenden kaydırılarak yerleştirilmiş olması, bu şekildeki bir mimarî zorunluluktan ziyade, yapının inşa edildiği alanın topografyasıyla ilgili olmalıdır. Aynı şekilde Niğde Alâeddin Camii'nin taçkapısı ana cepheye değil, doğu cephenin köşesinde yer almakta, Niğde Sungur Bey Camii'nde de yine taçkapı doğu cephenin kenarına alınmış vaziyettedir. Niksar Ulu Camii'nin kuzeydoğu köşesindeki kırılmayı da topografya ile ilgili ya da yapının inşa edildiği dönemde burada bulunan başka bir yapıdan dolayı bir pahlanmaya ihtiyaç duyulabileceği doğrultusunda düşünmek daha makul olacağı kanaatindeyiz. Yapının özgün mimarisinde payandaların inşa durumu da tartışma konusu olmuştur. Restorasyon öncesi fotoğraflardan, söz konusu payandaların, yapının beden duvarlarıyla olan dilatasyonu açıkça görülmekte olup payandaların sonradan, belki de şehrin geçirdiği depremler sonrasında ihtiyaç duyularak inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde yapının beden duvarlarına açılmış olan pencerelerin de özgün durumu bilinmemektedir. Pencerelerin de yapının 20. yüzyılın başında geçirdiği onarım sırasında elden geçirildiği, batı cepheye küçük kapının bu dönemde açıldığını, yine minarenin de bu dönemde tekrar inşa edilmiş olduğunu düşünmek mümkündür.

6 Ayrıca, H.Çal, taçkapıdaki iç içe altıgen geçmelerinin Karatay Hanı'nın avlu taçkapısının iç yüzünde, gamalı haç geçmesinin de Aksaray Sultan Han (1220) taçkapısında ve Konya Sahip Ata Camii (1258) minare gövdesinde; mihraptaki altıgenler geçmesinin Niksar Kırkkızlar Kümbeti'nde (13.yy. 2.çeyreği), mihrap kemer köşeliğindeki kompozisyonun da Niğde Alâeddin Camii'nde (1223) de görülebildiğini söyleyerek tarihleme konusunda karşılaştırma yapmıştır. Çal, a.g.e., s.19. Şüphesiz söz konusu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. S. Mülâyim, Anadolu Türk Mimarîsinde Geometrik Süslemeler, Selçuklu Çağı, Ankara 1982; S. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezini, Ankara 1987.

KAYNAKLAR

- Altun, A. (1988). *Ortaçağ Türk Mimarîsinin Anahatları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Baykara, T. (1983). *Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar. I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 189-194.
- Bostan, H. (2000). "XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (S.1), 187-208.
- Bostan, H. (2002). "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Niksar Şehri (1455-1574)", XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 2002/3, (3), 1485-1511.
- Bostan, H. (2007). "Niksar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.33), s.119-122.
- Cantay, T. (1976). *Danışmentli Mimarî Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü*, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi.
- Cantay, T. (1980). "Niksar Ulu Camii", *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı*, s.363-374.
- Çal, H. (1989). *Niksar'da Türk Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eker, H., N. Güneş (2002). *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar Kaymakamlığı - Niksar Belediyesi.
- Gabriel, A. (1934). *Monuments Turc D'Anatolie, Amasya-Tokat-Sivas, C.2*.
- Gültekin, M. (1968). *Erzincan-Kemah ve Niksar'daki Türk Mimarî Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi, Yayınlanmamış Lisans Tezi.
- İlıcılı, R.H. (1999). *Anadolu Türk Sanatında Danışmendli Eserlerinin Yeri ve Önemi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kaçar, B. (1996). "Danışmend Döneminde Kültür ve Sanat", *Niksar'ın Fethi ve Danışmendliler, Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, 8 Haziran 1996, s.29-33.
- Karahan, A. (1974). *Bütün Yönleriyle Niksar*, Niksar Bilgin Matbaası.
- Keleş, B. (1996). "Danışmendli-Türkiye Selçukluları İlişkileri", *Niksar'ın Fethi ve Danışmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, s.80-85.
- Mehmed Zilli oğlu Evliya Çelebi (1970). *Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi*, (Çev.Zuhuri Danışman), (C.III): Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarîsinde Geometrik Süslemeler, Selçuklu Çağı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, S. (1987). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezini*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seçgin, N. (1997). *Tokat ve İlçeleri Mimarî Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk ve İslam Sanatları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Solmaz, S. (2001). *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Sümer, F. (1991). "Çepniler III", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Eylül S.57), s.44-50.
- Şahin, K. (1999). *Danışmendliler Döneminde Niksar (1071-1178) Tıp Medreseleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Niksar Belediyesi Yayınları.
- Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi*
<http://en.wikipedia.org> (26.02.2013)

Resim 1. Niksar Ulu Camii (2012)

Resim 2. Ulu Camii'nin kuzey cephesi (2012)

Resim 3. Kuzey cephede taçkapı (2012)

Resim 4. Taçkapı ayrıntısı (2012)

Resim 5. Taçkapı ayrıntısı (2012)

Resim 6. Taçkapıda kitabe ayrıntısı (Gültekin 1968)

Resim 7. Taçkapının onarımdan önceki durumu (Gültekin 1968: R.26)

Resim 8-9. Yapının batı cephesi (2012)

Resim 10. Yapının güney cephesi (2012)

Resim 11. Yapının doğu cephesi (2012)

Resim 12. Yapının iç mekânı, (kuzeyden güneye bakış) (2012)

Resim 13. Yapının iç mekânı, (kuzeybatıdan bakış) (2012)

Resim 14. Mihrap öñü kubbesi (2012)

Resim 15. Mihrap aksındaki ikinci kubbe (2012)

Resim 16. Mihrap (2012)

Resim 17. Mihrap ayrıntısı (2012)

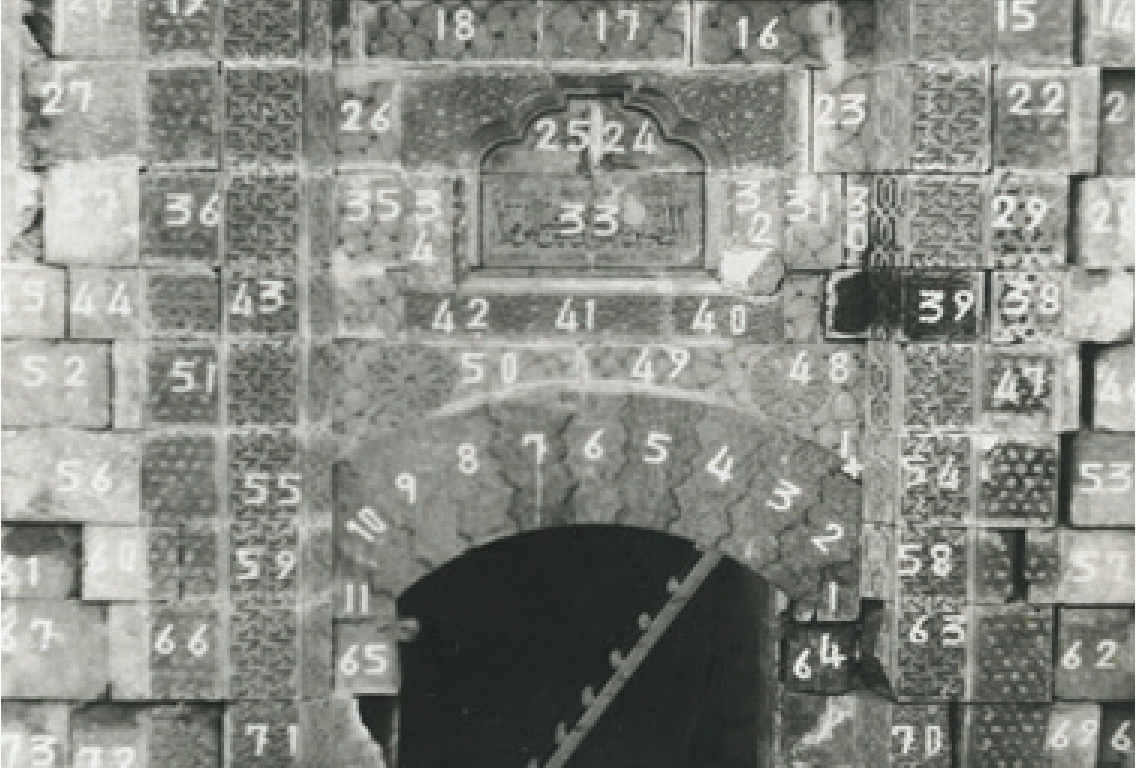
Resim 18. Mihrap ayrıntısı (2012)

Resim 19 - 20. Mihrap ayrıntısı (2012)

Resim 21. Kuzey cephenin onarımdan ve kazıdan önceki durumu (Gültekin 1968: R.26)

Resim 22. Taçkapının onarımdan önceki durumu (Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Resim 23. Batı cephesinin onarımdan önceki durumu (Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Resim 24 - 25. Batı cephesindeki payandalar ve pencerelerin durumu (Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Resim 26. Güney cephenin onarım öncesi durumu (Gültekin 1968: R.27)

Resim 27. Güney cephenin 1970'li yıllardaki onarımından sonraki durumu (Cantay 1976: R.48)

Resim 28 - 29. Yapının onarımdan önceki durumu, çökmüş üst örtüler. (Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Resim 30. Yapının onarımdan önceki durumu, 1960'lı yıllar (Niksar Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Resim 31. Tokat Gök Medrese taçkapısı (<http://en.wikipedia.org>)

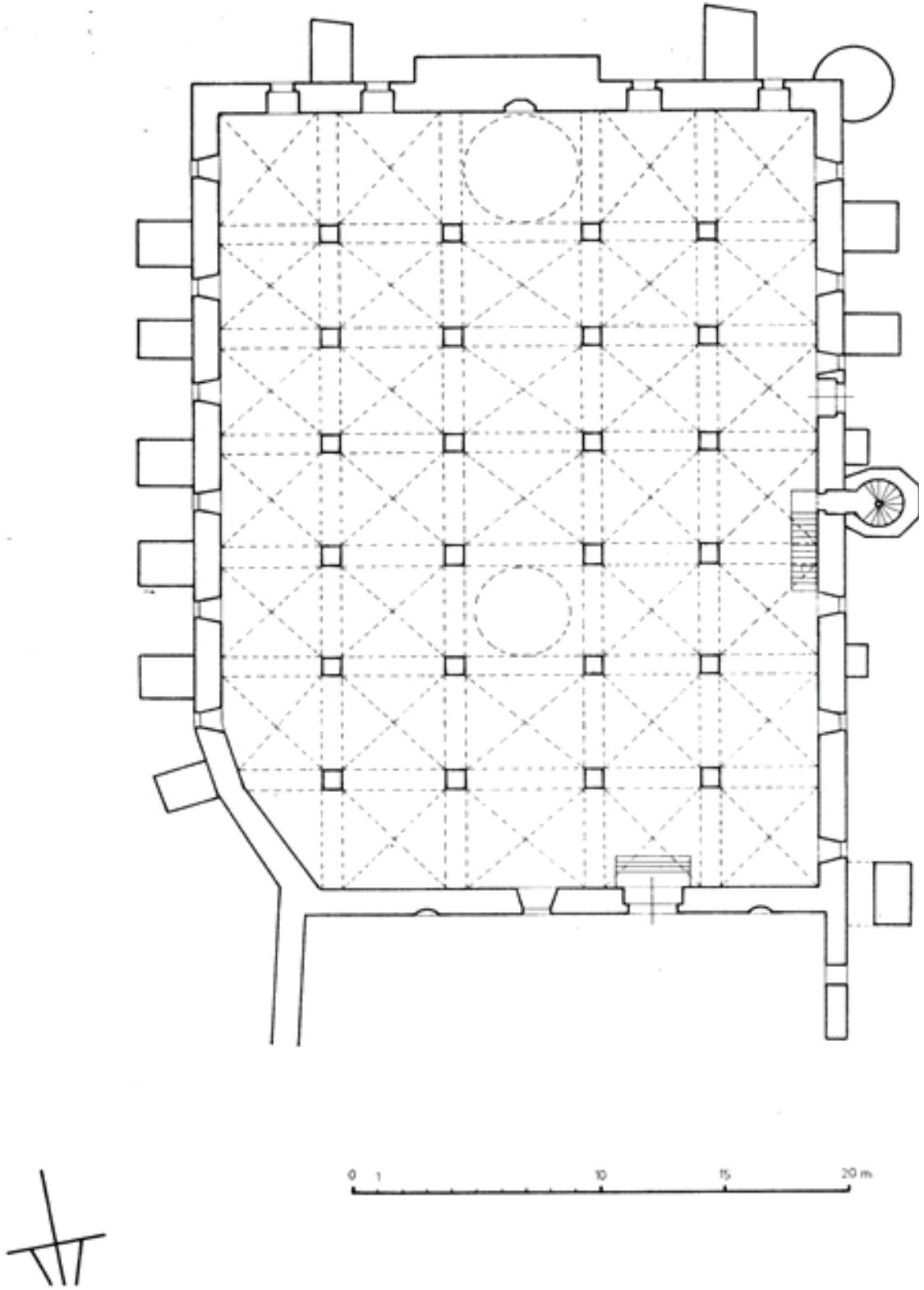
Resim 32. Niksar Çöreği Büyük Tekkesi taçkapısı (2012)

Resim 33. Niksar Çöreği Büyük Tekkesi taçkapısı, ayrıntı (2012)

Resim 34. Erzurum Ahmediye, Medresesi sütunçe başlığı (2007)

Şekil 1. Niksar Ulu Camii planı, (Cantay, 1976, P.2)